International Journal of Sanskrit Research 2020; 6(1): 31-33

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2020; 6(1): 31-33
© 2020 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 22-11-2019
Accepted: 26-12-2019

डॉ० रामप्रीत सिंह
सहायक शिक्षक, समस्तीपुर
बिहार, भारत।

Corresponding Author:
डॉ० रामप्रीत सिंह
सहायक शिक्षक, समस्तीपुर
बिहार, भारत।

भारतीयस्वतंत्रतासंग्रामे राष्ट्रभक्तानां संस्कृतमनीषिणांचावदानम्

डॉ० रामप्रीत सिंह

प्रस्तावना

राष्टेषु भारतं रम्यं रम्यः संस्कृतवाङ्मयः।
तत्रापि संस्कृतिर्रभ्या धन्याः संस्कृतसाधकाः।।
भाषैका भारतीयानां देवभाषेति भण्यते।
स्वतः संस्कारयुक्तत्वात्संस्कृतं चापि कथ्यते।।

अपि च

भावात्मकैकतास्माकी संस्कृतेनैव रक्षिता।
तस्मात्संस्कृतभाषयाः स्वाध्यायः प्रविधीयताम्।।

तथास्तु निसर्गतः आवेदेभ्योऽभिजातसंस्कृतवाङ्मयं यावत् सर्वत्रापि स्वातन्त्रयभावनायाः पृथक् प्रसङ्गेषु समवलोक्यते। सर्वं परवशं दुःखं सर्वात्मवशं सुखमिति समुद्घोषयद्भिः संस्कृतमनीषिभिरङ्गीकृतं यत् जीवितं रसायनभूतं तत्त्वं स्वातन्त्रयम्। स्वकीये तन्त्रे मानवः सर्वविधं सौख्यं भजते। परन्तु परतंत्रेऽवस्थिते सत्यसौ परकीयेच्छानुरूपं समाचरितुं प्रभवति। अस्मादेव कारणात् स्वतंत्रता कस्यचिदपि राष्ट्रस्य कृते परमावश्यकीति निश्चप्रचम्।

प्रकृतनिबन्धे भारतीयस्वतंत्रताप्राप्त्यर्थं यादृशं दृढ़प्रतिज्ञप्रयासम् अङ्गीकृतं सुरभारती समुपासकैर्मनीषिभिः राष्ट्रभक्तैश्चेति सर्वथा श्लाघनीयमिति मामकीना मतिरिति। अस्मिन् क्रमे आङ्गलशासकानां संस्कृतं प्रति राष्ट्रभक्तान् प्रति विहितात् दमनात्मकदुर्व्यवहारात् स्वतंत्रता कामयमाना राष्ट्रभक्ताः स्वकर्मणि क्रमशः दृढ़प्रतिज्ञाः संजाताः।

परिणामतः लार्ड मैकाले कृतानां संस्कृताऽधरी करणोद्योगानां महान् विरोधोऽभून्निखिलेऽपि राष्ट्रे। फलतः सर्वेऽपि तदानीन्तनाः संस्कृत पत्रकाराः राष्ट्रभक्ताश्च राष्ट्र रक्षणाय बद्धपरिकराः संजाताः।

संस्कृतरत्नाकरे सूर्यनारायण शर्मा (1904) शारदायां कुप्पुस्वामिशास्त्री सुनृतवान्यिांच जयचन्द्र सिद्धान्तभूषणः (17 जनवरी 1907 मितेऽङ्गे) संस्कृत पक्षमाश्रित्य दृष्ट्युन्मीलनक्षमान् विस्तृतलेखान् प्रकाशितवान्। काशीविद्यासुद्या (1866 A.D.) साप्ताहिकी मंजुभाषिणी (1902A.D.) दैनिकी जयन्ती (1906 A.D.) चापि लेखान् प्रकाश्य प्रतिविरोधं प्रकटितवत्यः।

यद्यपि काले तस्मिन् महाविभूतयः शतमिता आसन् निलिखेऽपि राष्ट्रे। शासनेऽपि ते प्रतिष्ठिताः। तथापि भारतीयाः सन्तोऽपि केचन पाश्चात्यसंस्कृति चारणभूता आसन्। तत्र राजाराममोहनरायः, राधाकान्तदेवः (1784–1867) कृष्णमोहनवन्द्योपाध्याश्चेति केचन जनास्तस्मिन् सन्दर्भे गणनीया वर्त्तन्ते। एते सर्वे संस्कृतभाषाया वाङ्मयस्य च घोर विरोधिन आसन्। तस्मिन्नेव काले नरसिंहाचार्यः विक्टोरियाप्रशस्तिम् (1892) मितवर्षे लिखितवान्। राजा सुरेन्द्र मोहन टैगोरः प्रिंस पंचाशदख्यं 1975 मितवर्षे विक्टोरियामहात्म्याख्यं काव्यंच 1898 मितवर्षे विलिखितवान्।

पक्षविपक्षौ युगपदेव पवर्तत इति प्रकृतिनियमः। यथैते संस्कृतवयः विस्मृतभारतसौवर्णातीतकथाः स्वल्पस्वार्थसिद्धयर्थम्। आंगलशासनप्रशस्तिनिरता आसन्।

वस्तुतः व्यतीते सति सप्तपंचाशदुत्तराष्टादशशततमस्य वर्षस्य प्रथमभारतीय–स्वातन्त्रयसमरे यदा भारतशासनतन्त्रं साम्राज्ञी विक्टोरिया स्वयं गृहीतवती वायसरायाख्यमात्मप्रतिनिधिंच नियोक्तुमुपचक्रमे तदा संस्कृतविद्वांसो देववाणीप्रतिष्ठापनार्थम्। आशावन्तो बभूवुः।

साम्राज्ञया विक्टोरियाः स्वर्णजयन्ती (पंचाशत्तमी वर्षग्रन्थिः) 1887 मितखृष्टाब्दो सोत्साहं ससम्भारंच समाम्नाता भारते। अस्मिन्नवे वर्षे यथा शासनपक्षधरान् भारतीयान् पुरस्कर्तुं विविधामुपाधयः वितीर्णाः (सर, रायबहादुर प्रभृतयः) तथैव संस्कृत पण्डितानपि सम्मानयितुमहामहोपाध्यायनामा कश्चिदुपाधिरूपकल्पितः।

एतावन्मात्रं संस्कृतादरनाटकं निर्व्यूढं विक्टोरियाशासनकाले। परन्तु राजकार्येषु, विद्यालय शिक्षा पद्धतौ, न्यायालयादिषु च या महनीया स्थितिरासीत् संस्कृतस्य मैकाले पूर्वं सा न पुनराजगाम। राजकृपात्रतामुपगताः। संस्कृतपण्डिताः समवाप्त महामहोपाध्यायपदवीका एव स्वर्गसौख्यं जीवनसार्थकतांचानुभवन्तः परां प्रीतिमुपगताः।
परन्तु साम्राज्यविरोधिनः संस्कृतज्ञाः कथं राजभक्ताः स्युः? 1882 मितवर्षे प्रकाशिते श्रीबंकिमचन्द्रस्य आनन्दमठनाम्ने उपन्यासे भारतभूमिवन्दनात्मकं गीतमैकमासीत्–'' वन्दे मातरम्''।

सुजलां सुफलां मलयजशीतलाम्।
शस्यश्यामला मातरम्!
वन्दे मातरम्!!

अमोधमन्त्राक्षरकल्पं गीतमिदं भारतभूमि हिमगिरि सिन्धुव्यायतां जननीरुपेण प्रतिष्ठापयामास। अनेन सदैव सततम् आंग्लशासनविरोधः समारब्धः उदयानन्दशर्मा प्रबोधितवान्।

विस्मृतातीतगौरवान् भारतीयान्

क्व वा वयं हीनतया दरिद्राः? इति प्रणीय। महाकविः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः केरलवर्मा 1875 मितवर्षे भारतीयभूपान् निर्भर्सितवान् तथा च स्वकीय विशाखविजयनाम्नि महाकाव्ये तेन निगदितम्–

राजकारालयं नीताः केरलो राजपुरुषैः।
अज्ञातसीमं स्वातन्त्र्यविच्छेदक्लेशमन्वभूता।।

शिवराजिविजयस्य प्रणेता महाकविः श्री अम्बिकादत्तव्यासोऽपि (1858–1900 A.D.) राष्ट्रभावनाया महान् सम्पोषक आसीत्। तत्र श्रीधरपाठकमहोदयः भारतगीतं भारतस्तवंच कृतवान् सरलमसृणपदबन्धैः तद्यथा–

वन्दे भारतदेशमुदारम्। सुषमासदनकसलसुखसारम्।
भालविशालहिमाचल भ्राजम्। चरणविराजितअर्णवराजम्।।
तपघृतसहसकोटिकरवालम्। दुसहदुराप प्रताप विशालम्।।
वन्दे भारतदेशमुदारम्।।

लब्धयशा महान् पत्रका अप्पशास्त्रि महोदयो मातृभक्तिनाम्नी मर्मस्पर्शिणी कवितां संस्कृतचन्द्रिकायां (1894 A.D.) प्रकाशितवान्। पुनश्च, कवयित्री सरोजमोहिनी देव्यपि स्वकीयनिबद्धायां विद्योदय पत्रिकायां लिलेख (खण्ड–19, 1890 A.D.)

धात्र्यै समर्प्यैव बालकानां सम्पालनं वा खलु रन्धनं वा।
सन्न्यस्य हरते परिचारिणीकानां रक्ता आसन्नाटकपाठकार्ये।।

हिन्दीसाहित्य पुरोधा आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी (1864–1935 A.D.) उभय भाषा कविरासीत्। तेन महाकविना संस्कृतचन्त्रिकायाम् (1 जून 1898) समाचार पत्र सम्पादक स्तवाभिधां कवितां प्रकाशितवान्। आचार्य द्विवेदिमहोदयेन पद्य बन्धेन एकेन भणितम्–

इहास्ति साधुत्वमतः परं किं प्रकाश्य लोकस्य विमाननं यत्।
स्थिते भये पाणियुगं प्रसार्य क्षमस्व मोदस्व भाषते त्वम्।।

तस्मिन्नेव क्रमे बंगभंगे संजात एव भारतवासिनः संक्षुब्धाः संजाताः। सर्वत्रापि क्रान्ति स्वरोऽश्रूयत। ताराचन्द्र भटाचार्यः। (बनारस षड्यंत्र संयोजन सदस्यः) भारतगीतिकां विरच्य य स्ववेदनां प्रकटितवान्। 16 अक्टूबर, 1905 तिथौ कलिकतानगर्यां बंगभंगमुपलक्ष्य राष्ट्रियशोक दिवसः समाम्नातः।
वन्देमातरमिति स्वातंत्र्यगीतमुद्गायन्तः परः सहिस्त्रमिताः स्त्रीपुरुषा गङ्गापुलिनमासेदुः स्ववेदनां हृदयामर्ष शासनविरोधंच प्रकटितवन्तः। बंगभंगान्दोलनक्रमे अप्पशास्त्रि महोदयेन ''संस्कृतचन्द्रिका प्रकाशिते (नवम्बर 1905 मितवर्षे) स्वकीयो विचारः प्रकटितः–
'स्वजनविद्वेषिणः पुनः केऽपि दुर्मतयो वन्दे मातरम् इति पदद्वितयस्य बध्यतां मार्यतां चेत्यर्थं बोधयन्ति।'
निर्वासितो लाला लाजपतरायः पंजाब केसरी। कस्येदं निर्वासनम् इति शीर्षकेण बृहल्लेखं प्रकाश्य सुनृतवादिनीसम्पादकः (अप्रैल 1907 मितवर्षे) लाजपतरायस्य महिमानं निरुप्य तस्य निर्दोषमपि साधितवान्। अनेन निष्ठुरशासनस्य षड्यंत्र विशदीभूतम्।

जन्मसिद्धोऽधिकारोऽस्ति अस्माकं वै स्वतंत्रता

इति स्वातन्त्र्यमन्त्रघोषको लोकमान्य बालगङ्गाधरतिलकोऽपि शासनेन दण्डितो निर्वासितश्च। सुनृतवादिनी सम्पादकः पत्रिकायाः (23 जुलाई 1908 मितऽङ्के) 'हा धिक् कष्टम्। दण्डितो महात्मा तिलकः। इतिशीर्षकेण तिलकमहाभागानां कर्तृत्वं व्यक्तित्वंच स्मारं स्मारं इत्थं व्याजहार–

निगन्तु निसर्गदुर्धियो निगडं दूषणमित्यमुं तव।
अपरं स तथापि भूषणं भवतो येन विशिष्य पूज्यते।।

भवतु। स्वतंत्रता संग्रामे योगसिद्धेः प्राक् अरविन्दघोषो महान् क्रान्तिनायकः आसीत्। अलीपुर कारागारे निरूद्धोऽसौ 1906 मिते ख्रिष्टाब्दे भवानी भारती प्रणीतवान्। अपूर्णे नवनवतिपद्यात्मिकेऽस्मिन् खण्डकाव्ये भारतधरित्री भवानीभारती रूपेण चित्रिता राष्ट्रभक्तेन कविना।
व्यक्तिविशेषांल्लक्षीकृत्य रचितानां ग्रंथानाम् परिगणनयाऽपूर्वमखिलेऽस्मिन् जगति महात्मागान्धिनः स्थानम्। तत्र सर्वप्रथमाचार्यचारुदेव शास्त्रिणः 'श्रीगान्धिचरितम्' गद्यप्रबन्ध 1930 तमे वर्षे लाहौर, नगरात् प्रकाशितमभवत्। अत्र भारतस्य स्वतंत्रताप्राप्ते पूर्वघोषणानि विहितानिसन्ति–

ध्रुवं महात्मा जेष्यति ध्रुवं च भारतवर्षं स्वातंत्र्यमाप्स्यतीति।

ततः परम् महाराष्ट्रदेशीयया विदुष्या क्षमारावमहाभागया 1931 तमे वर्षे अष्टादशाध्यायात्मकं नवपंचाशदुत्तरषट्शतपद्यात्मकं ''सत्याग्रह गीतां नामकं महाकाव्यं रचितम् यच्च 1932 तमे वर्षे प्रकाशितम्। 1948 तमे ख्रिष्टाब्दे प्रकाशोऽपरोभागः 'उत्तरसत्याग्रह गीता' महात्मनो जीवनस्य 1931 तः 1944 वर्षतमं यावद् घटिताभिः घटनाभिः सम्पूरितोऽस्ति। तथा च 1949 तमे वर्षे रचितोऽन्तिमो भागः 'स्वराज्यविजयः' 1962 तमे वर्षे प्रकाशितः यस्मिन् समग्ररूपेण भारतीय स्वतंत्रता संग्रामः स्वरूपश्च चित्रिते।
पुनश्च महात्मागान्धि नः चिन्तनं तेषां चरित्रनिर्माणे संस्कृतशास्त्रस्य विशेषेण च गीताया एव प्रभावः प्रचुरमात्रेणोपलभ्यते, प्रतिपदं च संस्कृतच्छाया सन्दृश्यते। तत्र गीतायाः श्लोकद्वयस्य प्राधान्यं स्वीकर्तुम् शक्यते–

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभि जायते।।
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृति विभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति।।

तथास्तु भारतीय स्वतंत्रताप्राप्तर्थं विहितः प्रयासः सर्वथा श्लाघनीयः। अस्मिन् तद्युगीनेषु पत्र पत्रिकासु एवं गुणविशिष्टाः शतसहस्रमिताः कविताः प्रकाश्यमुपगताः। प्रकाशितासु तासु कवितासु संक्षेपेणात्र वर्ण्यन्ते

पं. श्रीचारुदेव शास्त्रि महोदयस्य– श्री गान्धिचरितम्
पं. श्री रमेशचन्द्रशुक्लस्य– ''चारुचरितचर्चा''
पं. श्री मथुराप्रसाददीक्षितस्य–''गान्धिविजयनाटकम्''
पं. जयराम शास्त्रिणः– '' श्री गान्धिबान्धवम्''

पं. चरणमिश्रस्य– ''भारतगौरवम्''
पं. श्री कृष्णमाचार्यस्य – ''भारतगीतम्'' ''तिलकमंजरीसंग्रहश्च''
पं. श्री नगरकरस्य– ''राष्ट्रिया जागृतिः''
पं. श्री आत्माराम शास्त्रिणः– ''शिवहृदयम्''
पं. श्री एम.के. ताताचार्यस्य–'' भारतीय मनोरथः''
पं. श्री वरदकृष्णमाचार्यस्य–'' भारत खण्डः''
पं. श्री रामावतार शर्मणः – ''अभिनव भारतम्''
पं. श्री चारूचन्द्रवन्द्योपाध्यायस्य– ''मातृसम्बोधनम्''
पं. श्री केशव गोपालस्य– ''तिलकसौरभम्''
पं. श्री कृष्णदेव काव्यतीर्थस्य– ''भारतवर्षम्''
पं. श्री द्विजेन्द्र ब्रह्मचारिणः – ''मातृभूमे''
पं. श्री विजय चन्द्रशर्मणः – ''उद्बोधनगाथा''
पं. श्री शालिग्राम शर्मणः – ''प्रबोधनम्''
पं. श्री लक्ष्मीनारायण शिव प्रसाद शर्मणः –''भारतेतिवृतसारः''
पं. श्री शिव कुमार मिश्रस्य– ''तिलकः राष्ट्रनायकश्चेति''

अनेनैव प्रकारेण एतेषां विद्वन्मनीषिणां स्वराष्ट्रमूलिकाभिः कविताभिः सर्वथैव भारतस्य स्वतन्त्रतायै निलिखेऽपि राष्ट्रे सर्वत्रैवोद्बोधनरूप कर्मणि संजीवनी रूपेण समुत्साहिताः दृढ़प्रतिज्ञाश्च सन्तः राष्ट्रभक्ताः स्वकर्मणि साफल्यं समधिगताः फलतः अस्माकं राष्ट्रं स्वतन्त्रं संजातम्। एतदर्थं भूरिशो धन्यवादार्हाः सर्वे राष्ट्रभक्ताः संस्कृतकवयश्चेति।

इत्थं च आस्माकीनैः राष्ट्रभक्तैः मनीषिभिः सुरभारतीसमुपासकैश्च यादृशः आंग्लशासनविरोध पुरःसरम् सततप्रयासः विहितः तत्सर्वथा श्लाघनीयः इति मामकीना मतिः। निसर्गतः तेषामेव सतत प्रयासेन संघर्षेण च अस्माकं भारतं स्वतन्त्रं संजातम्। अस्माकं संस्कृतं चेति संवर्द्धित संजातं शनैः शनैः। एतत्सर्वं विलक्षणकार्यमेव राष्ट्रियवृत्तमितिमात्रं विनिवेद्य विरम्यते।

संदर्भ

1. जयन्ती दैनिकी त्रिवेन्द्रम् 1.1.1907–4.1.1907
2. मंजुभाशिणी साप्ताहिकी कांची 1900–1925
3. सूनृतवादिनी साप्ताहिकी कोल्हापुर 1906–1910
4. संस्कृत साकेतम् साप्ताहिकी अयोध्या 1920–1947
5. संस्कृतम् साप्ताहिकी अयोध्या 1930–1947
6. देववाणी साप्ताहिकी कलकत्ता 1930–1940
7. मंजूषा साप्ताहिकी कलकत्ता 1936–1937
8. अमर भारती पक्षिकी त्रिवेन्द्रम् 1910–1918
9. मित्रम् पाक्षिकम् पटना 1918–1925
10. सूर्योदयः पाक्षिकी वाराणसी 1926–इदानी यावत्
11. सुप्रभातम् पाक्षिकम् वाराणसी??